

SINI MONONEN

Toimia toisin

Pilvi Takalan *Valvonnan alla* on interventio vartijoiden kulttuuriin

Pilvi Takala tekee taiteellista tutkimusta ihmisten välisestä kommunikaatiosta. Installaatiossa *Valvonnan alla* (2022) hän tarkastelee vartijoiden työkuulttuurin ylilyöntejä ja sitä, voiko alan epäkohtiin vaikuttaa sisältä käsin. Teoksen valmistumisprosessissa Takala hyödynsi myös aktivistisesta tutkimuksesta tuttuja menetelmiä.

Pilvi Takala tietää, kuinka taide voi olla muut-
tosvoimaista. Takalan teokset perustuvat
ajatukseen toisin katsomisesta. Muutosta
Takala etsii suoraan ihmisten välisestä kom-
munikaatiosta ja siitä, kuinka tulkintamme
erilaisista tilanteista vaikuttavat toimintaan.

Suomea Venetsian biennaalissa vuonna 2022 *Valvonnan alla* -teoksella edustanut Takala on eläytynyt taiteilijana useisiin rooleihin. Niistä käsin hän on tarkastellut tapaamme hahmottaa todellisuutta ja tehnyt näkyväksi erilaisia sosiaalisen maailman kirjoittamattomia sääntöjä.

Teosten taustalla on usein jokin performatiivinen interventio. Niissä Takala asettuu johonkin hahmoon ja katsoo, kuinka ihmiset käyttäytyvät hahmon ympärillä.

Osa teoksista on leikkisiä, kuten vuonna 2014 valmistunut *The Committee*, jossa lapset saavat päättää, kuinka Takalan Frieze Art Fairilla voittama 7000 punnan pal-
kintosumma käytetään.¹ Toisinaan teoksissa on mukana

vaaran elementti. Näin oli mediainstallaatiossa *Admirer* (2018). Siinä Takala yrittää neuvotella sähköpostitse kommunikoinnin rajoista yhdessä häntä vainoavan stalkkerin kanssa. Potentiaalisesti taiteilijalle vaarallinenkin teos oli esillä Kiasmassa syyskauden 2018–2019.²

Esimerkkinä Takalan erilaisista rooleista voisi mainita myös *Traineen* (2008). Videoinstallaatiossa voidaan seurata, kuinka Takala esiintyy kuukauden ajan konsulttiyritys Deloittella harjoittelijana. Takala vain oleskelee yrityksen eri tiloissa ja kertoo muille tekevänsä ”ajatus-työtä”. Poikkeava toiminta aiheuttaa muissa työntekijöissä kiusaantuneisuutta ja huvittuneisuutta. Lopulta työtoverit alkavat karttaa Takalaa ja pyytävät yrityksen johtoa puutumaan harjoittelijan outoon käytökseen.

Takalan uusin teos, *Valvonnan alla* (2022), perustuu samankaltaiseen asetelmaan. Takala on tällä kertaa töissä Securitaksen vartijana. Ennen työsuhdetta hän on käynyt läpi vartijakoulutuksen. Kuten *Traineesa*, myöskään *Valvonnan alla* -teoksen työyhteisö ei tiedä Takalan olevan myös taiteilija ja suorittavansa taiteellista tutkimusta. Tällä kertaa Takala ei kuitenkaan pyri käyttäytymään sinänsä yhteisön normien vastaisesti, vaan pohtii, kuinka vartijoiden työkuulttuuria ja siihen liittyviä ylilyöntejä voisi muuttaa alan sisältä käsin.

Kevään 2023 Espoon Emmassa esillä ollut *Valvonnan alla* koostuu kolmesta videosta. Yksi niistä esittelee teoksen valmistumisprosessia avaavaa viestinvaihtoa Takalan ja turvallisuusalan ammattilaisten kesken. Kahdessa muussa seurataan työpajaa, jossa vartijat pureutuvat osallistavan teatterin avulla työssä kohdattaviin vaikeisiin tilanteisiin. Yhdessä ammattinäyttelijöiden kanssa toteutetussa työpajassa he harjoittelevat esimerkiksi, kuinka puuttua alalla rehottavaan rasismiin tai kollegan liialliseen voimankäyttöön.

Taidetta sosiaalisista tilanteista

Takala löysi interventiot ja eri rooleihin perustuvan taiteen opiskeluaikoinaan. Tuolloin hän ymmärsi, että

ammattitaiteilijan työssä ei välttämättä tarvita erityisen taitavaa piirrostaitea. Sen sijaan kyky havainnoida maailmaa on oleellinen.

”Halusin tehdä videoita, jotka käsittelevät sosiaalisia käytäntöjä. Aluksi käsikirjoitin kaikki teokseni ja pyysin ystäviäni näyttelemään niihin. Aika pian sanottava kuitenkin loppui ja ajattelin, että en voi vain kirjoittaa fiktiivisiä teoksia studiossani istuen. Ymmärsin, että on mentävä ulos maailmaan, jos haluan sanoa taiteellani jotain.”

Takalan roolit saattavat syntyä pienillä eleillä. Usein merkinä roolista on jokin asu tai asuste. Teoksessa *Real Snow White* (2009) Takala sonnustautui Lumikin asuun ja pyrki se päällään Disneylandiin sisään. Yritys kuitenkin katsoi, että Lumikkeja ei voi olla varsinaisella huvipuistoalueella kuin yksi.

Lumikkiin suhtautuminen on esimerkki julkisessa tilassa käytetystä vallasta ja erilaisista kontrollin mekanismeista. Teos kysyy, miksi brändi voi määritellä, kuka saa eläytyä fiktiiviseen hahmoon? Takala kertoo, että ajatuksen virallisesta Lumikista olivat omaksuneet myös huvipuiston vierailijat, joista moni koki huvipuiston läheisyydessä oleskelevan ”väärän” Lumikin läsnäolon häiritseväksi.

Vartijoiden ammattiryhmän kohdalla julkisessa tilassa harjoitettava kontrolli vaikuttaa konkreettisesti siihen, kuinka tilaa voidaan käyttää. Jo vartijan univormu on monelle merkki siitä, että omaa käytöstä tulee jollain tavalla tarkkailla. Takala puhuu vartijoista yhteiskunnallisesti kiinnostavana ammattiryhmänä: vartijoilla on suhteellisen paljon valtaa, vaikka omissa työyhteisöissään duunareiksi mielletyt vartijat ovat usein hierarkian pohjalla. Viime aikoina ovat puhuttaneet myös turvallisuusalan koulutuksen suppeus sekä ilmi tulleet väkivaltatapaukset. Sisäministeriön asettama työryhmä pohtii parhaillaan, tulisiko vartijoiden koulutusta pidentää.

Takala kertoo, kuinka vartijana työskennellessä julkinen tila näyttäytyy eri tavalla kuin tavallisesti.

”Vartijoiden valta tuottaa myös väärinkäytöksiä. Julkisia tiloja, kuten kauppakeskuksia, usein kontrolloidaan turhankin hanakasti. Mutta samaan aikaan monet vartijat kyllä ymmärtävät niitä ihmisiä, joita he kohtaavat. Esimerkiksi sen, että päihteidenkäyttäjänä apua on hirveän vaikea saada ja miksi käyttöhuoneita tarvittaisiin. Tavallinen kauppakeskuskävijä, jonka näköpiiristä häiriköt poistetaan, ei välttämättä joudu samalla tavalla kosketuksiin näiden kysymysten kanssa. On selvää, että kun vartijana sanon jollekin ihmiselle, että ei häiriköidä täällä, se ei kuitenkaan poista sitä ongelmaa, joka on taustalla. Siis niitä ongelmia, jotka johtavat päihteidenkäyttöön ja ovat usein lapsuudesta asti käytöksen taustalla.”

Takalan teoksia voi pitää eräänlaisina sosiologi Erwin Goffmanin havaintokehysten taiteellisina sovelluksina. Goffman ehdotti, että tulkitsemme tilanteita erilaisten

havaintokehysten kautta. Esimerkiksi, jos näemme henkilön makaamassa maassa, erilaiset tulkinnat ohjaavat toimintaamme.³ Jos tulkitsemme, että kyseessä on taideperformanssi, saatamme jäädä seuraamaan uteliaina tilannetta. Jos taas tulkintamme mukaan kyseessä on päihdynyt henkilö, tilanne on monimutkaisempi ja silloin esimerkiksi arvomme ja vaikkapa kokemus omasta turvallisuudesta vaikuttavat siihen, kuinka toimimme.

Vartijan havaintokehys vaikuttaa toisinaan hyvin konkreettisesti siihen, kenelle julkinen tila on tarkoitettu. Takala kuvaa työssään kohtaamiensa tilanteita ja sitä, kuinka vartijat voivat asenteillaan rajata julkisen tilan käyttöä.

”Riskien minimoiminen ja ennaltaehkäisy johtavat helposti syrjintään. Suomessa esimerkiksi tietyt vähemmistöt joutuvat vartijoiden seuraamaksi erityisen useasti, ja siten myös väärinkäytösten kohteeksi. Joskus rasismi on ihan avointa. Esimerkiksi *Pysäytetyt*-tutkimuksessa kävi ilmi, että bulgarialaisia oli kielletty käyttämästä maksuttomia latauspisteitä ja heidät oli ajettu pois kauppakeskuksesta sanoen ’tämä on suomalaisille tämä paikka’.⁴ Et ei bulgarialaisille tai romanialaisille’. Usein vartijat ajattelevat toimivansa tasapuolisesti, eikä ketään esimerkiksi oteta kiinni näpistyksestä ilman pitäviä todisteita. Samalla epäilyn alaisena oleminen saatetaan kuitenkin tehdä selväksi kohteelle, eikä siinä nähdä ongelmaa. Työpaikallani oli tilanne, jossa kaupassa asioineelle romanille mentiin juttelemaan ja kyselemään tuotteiden sijainnista, vaikka todisteita näpistyksestä ei ollut eikä siten mitään virallista toimenpidettä voitu tehdä. Kohteessani myös mentiin ilmoittamaan invavessassa peseytyvälle henkilölle, ettei tila ole tarkoitettu peseytymiseen, vaikka kauppakeskuksessa oli tuohon aikaan todella hiljaista eikä vessaan ollut ketään jonossa.”

Ketä valvotaan?

Valvonnan alla -teokseen liittyy konkreettisia yhteiskunnallisia kysymyksiä julkisesta tilasta ja sen kontrollista ja toisaalta turvasta. Yhtä lailla teosta voi tarkastella laajojen filosofisten kysymysten esittäjänä. Esimerkiksi kysymys siitä, kuka tarkkailee ketä, on teokselle keskeinen.

Teoksen installoinnissa tarkkailun ja valvonnan kysymys on esillä näyttelytilassa muun muassa yksisuuntaisen peilin käytössä. Peili havainnollistaa valvonnan moniulotteisuutta: siinä missä vartijat näkevät lasin toiselle puolelle, valvottavat ihmiset eivät voi nähdä lasin lävitse vartijoita. Näyttelytilaan astuessaan katsoja joutuu koko seinän täyttävän peilin eteen ja asettuu näin valvotun rooliin. Peilin takana olevaan tilaan mennessään hän puolestaan näkee sekä näyttelytilaan tulevat muut katsojat että peilin takaiseen tilaan sijoitetut vartijoiden työskentelyä kuvaavat videot.

Valvonnan alla tuo mieleen Benthamin panoptikonin ja sen näkymättömissä olevan vartijan, jonka läsnäolon valvottavat voivat aistia, vaikka he eivät itse vartijaa näekään. Pelkkä vartijan läsnäolon ajattelu saa aikaan sen, että panoptikonissa valvottavat henkilöt alkavat tarkkailla

”Vaikka Takala salaa usein todellisen ammattinsa, pyrkii hän olemaan jokaisessa roolissaan mahdollisimman rehellinen.”

itse itseään.⁵ Ajatus oman käytöksen tarkkailusta on keskeinen myös *Valvonnan alla* -teokselle.

Tarkkailijan ja tarkkailtavana oltavan rooli koskee teoksen tekoprosessissa myös Takalaa itseään. Takala omaksuu tarkkailijan aseman erityisesti siinä vaiheessa, kun hän työtovereidensa tietämättä suorittaa taideprojektia osana työyhteisöä.

Kuinka Takala koki teoksen valmistumisprosessin aikana valtasuhteet ja sen, että hänen oma henkilöllisyytensä oli vartijoilta piilotettu? Onko taiteilijaidentiteetinsä työyhteisössä piilottava Takala verrattavissa anonyymisoituun panoptikonin vartijahahmoon?

”Projektin kannalta oli tärkeää, että kukaan ei tiedä, että olen taiteilija. Siksi käytin vartijana töissä ollessani toista nimeäni, Johanna. Jos ihmiset tietäisivät, että olen taiteilija, he käyttäytyisivät eri tavalla lähelläni, eikä työtä ehkä opetettaisi minulle kuten muille tulokkaille. Olisi myös erittäin vaikeaa selittää, että olen vartijana ihan normaalisti töissä, mutta minulla on myös toinen ura taiteilijana, johon vartijan työ liittyy. Työnantajani Securitaksen toimistolla tilanne kuitenkin ymmärrettiin ja oltiin sitä mieltä, että voin hyvin olla töissä kertomatta kenellekään taiteilijuudestani.”

Valvonnan alla -teoksen valmistumisprosessin aikana Takala pyrki sopeutumaan työyhteisöön. Hänen työuransa vartijana kesti noin kuusi kuukautta. Tuona aikana hän halusi suoriutua työstään mahdollisimman hyvin. Ero tavanomaiseen vartijan työhön oli kuitenkin se, että töissä ollessaan Takala pohti, millainen teos kokemuksesta voisi myöhemmin syntyä. Hän myös suhtautui työhön tutkimuksena: Takala piti tarkkaa päiväkirjaa ja

reflektoi omaa toimintaansa. Autoetnografisen reflektoinnin pohjalta muovautui hiljalleen projektin tutkimuskysymys: kuinka voin vartijana vaikuttaa omaan ja kollegani toimintaan?

Varsinainen teoksen valmistamisvaihe alkoi sen jälkeen, kun Takalan oikea henkilöllisyys oli selvinnyt kollegoille. Tähän meni monta kuukautta. Takala oli sopinut etukäteen Securitaksen johdon kanssa, että hänen henkilöllisyyttään ei paljasteta, vaan sen annetaan paljastua luontevasti työyhteisössä. Työkaverit googlasivat viimein uuden työntekijän ja löysivät taiteilija Pilvi Takalan.

Valtaosa Takalan kollegoista ymmärsi, miksi hän oli jättänyt kertomatta taiteilijuudesta työyhteisössä. Toisissa asian salaaminen tai taiteilijan ammatti ylipäätään herätti epäluottamusta.

Sosiaalisesti sitoutuneen taiteen perinteessä taiteilijan roolia ja sitä, kuinka sitä olisi syytä tuoda esiin erilaisissa taideprojekteissa, on pohdittu paljon. Erityisesti yhteisöissä työskentelevä taiteilija ei pääse koskaan täysin eroon roolistaan. Taiteilijan ammatti on siis itsessään eräänlainen univormu, joka vaikuttaa siihen, kuinka ihmiset tulkitsevat, miten he voivat käyttäytyä taiteilijan seurassa.

Ihmisyhteisöissä työskentelevien taiteilijoiden on siis pohdittava tarkkaan, kuinka he positioivat itsensä yhteisön sisällä. Myös Takala on pohtinut taiteilijan ammatin myötä saamaansa valtapositiota paljon. Vaikka Takala salaa usein todellisen ammattinsa, pyrkii hän olemaan jokaisessa roolissaan mahdollisimman rehellinen.

”Roolissa täytyy miettiä, mitä haluan kertoa itsestäni. Toki mietin samaa ihan normaalissakin elämässä. Pyrin keskustelemaan roolissa ollessani asioista, jotka ovat totta, ja välttelen aiheita, joista joutuisin valehtelemaan

Valvonnan alla -teoksen työpaja.

tai salailemaan. Vartijana esimerkiksi puhuin kollegoiden kanssa rehellisesti siitä, miksi haluan tehdä vartijan työtä, ennemmin kuin työskentelystäni taiteilijana – tai edes taustastani museovalvojana, sillä työ museossa liittyy läheisesti taidemaailmaan, josta en voinut puhua.”

Myös vartijan työssä sosiaalinen hierarkia asettaa jokaiselle yhteisön jäsenelle erilaisia rooleja. Toisaalta kyse on turvallisuudesta. Vanhemmat kollegat tuntevat alaa paremmin ja osaavat toimia yllättävissä ja vaarallisissakin tilanteissa. Takala kuvaa, kuinka uutena tulokkaana oppii nopeasti, kuinka kentällä liikkua sooloiluun ei ole varaa. Jos toimintakulttuuria haluaa siis muuttaa, on se tehtävä harkiten ja yhdessä muiden kanssa keskustellen.

”Vartijan työhön ja vartijoiden työyhteisöön liittyy paljon haasteita. En voi sanoa, että olisin missään nimessä ollut koko ajan kontrollissa tai kartalla siitä, mitä itse voin tehdä tai kuinka muut toimivat. Tutkimukseni teoksen valmistumisprosessissa liittyi enemmän siihen, milloin epäonnistun: että voinko tehdä vartijan työtä siten, että se vastaa käsitystäni työn etiikasta. Halusin kysyä, miksi epäonnistun, jos epäonnistun. Epäonnistuminen voi liittyä laajempiin rakenteisiin tai omiin valmiuksiini toimia vartijana. Usein epäonnistumisissa

oli kyse omasta toiminnastani suhteessa kollegoiden toimintaan. Siitä, onnistunko puuttumaan kollegan toimintaan, jota pidän vääränä, ympäristössä, jossa sosiaalinen paine ja yhteisön sisäinen hierarkia voi olla vahva.”

Osallistava teatteri

Valvonnan alla -teos pohjautuu menetelmiin, jotka ovat tuttuja aktivistisen tutkimuksen perinteestä. Työpa-
jojen menetelmänä oli foorumteatteri.⁶ Augusto Boalin 1960-luvulla kehittämä teatteri perustuu Paulo Freiren niin sanottuun sorrettujen pedagogiikkaan, jota on sovellettu ei-hierarkkisenä ja dialogisena prosessina toiminnallisessa tutkimuksessa. Freireläisen pedagogiikan ajatuksena on opetustilanteen oppijälähtöisyys: vartijoiden työhön sovellettuna foorumteatterissa pyritään siis tunnistamaan yhdessä vartijoiden kanssa työhön liittyviä ongelmakohtia ja harjoittelemaan niiden ratkaisua tilanteisiin eläytymällä. Samalla voidaan tarkastella myös sitä, kuinka valtasuhteet muuttuvat eri tavoin tilanteisiin reagoimalla.

”Foorumteatteri soveltui teoksen menetelmäksi erityisen hyvin. Sen avulla pääsee heti kokeilemaan, miten joku idea voisi toimia käytännössä. Vaikka tilanteet menevät

oikeassa elämässä usein eri tavalla, niiden tietoisella harjoittelulla on myös suuri merkitys. Löysin teoksen valmistusprosessin aikana esimerkkejä antirasistisesta koulutuksesta, jossa oli käytetty foorumteatterin menetelmää. Ideana oli tuolloin, että miten ulkopuolinen voi puuttua rasistisiin tilanteisiin.”

Takala kutsui vartijakollegoitaan osallistumaan yhdessä ammattinäyttelijöiden kanssa työpajaan. Itse hän asettui työpajoissa muiden rinnalle yhdeksi osallistujaksi. Hän ei siis ottanut roolia työpajan fasilitoijana vaan pyysi tehtävään soveltavan teatterin ohjaajan ja pedagogin Annukka Valon.

Valvonnan alla -teoksen videoista voi seurata työpajojen toimintaa. Yhdessä kohtauksessa näyttelijät esittävät tilanteen, jossa julkisesta tilasta poistetaan päihtynyt ja vartijalle haistattelevaa henkilöä. Tilanne eskaloituu nopeasti ja vartija heittää päihtyneen maahan. Vartijat keskustelevalle siitä, kuinka työpäri voi puuttua tilanteeseen rauhoittaen sekä kiihtyneen kollegan että päihtyneen henkilön. Myöhemmin osa vartijoista näyttelee kohtausta uudelleen kokeillen, kuinka vaihtoehtoiset toimintatavat voisivat toimia käytännössä.

Takala kertoo, kuinka kohtaukset valittiin työpajoihin työssä aiemmin kohdattujen vaikeiden tilanteiden perusteella. Hänen kokemuksensa mukaan tilanteisiin saattoi olla vaikea puuttua kentällä, kun asiat tapahtuivat nopeasti ja piti keskittyä turvallisuuden varmistamiseen. Puuttumattomuus on silti ongelma.

”Väkivallan ja väärinkäytösten kohdalla on niin, että jos kukaan ei puutu niihin, ne kertautuvat. Tämä pätee myös vartijoiden yhteisössä. Jos aggressiivisen kollegan käytökseen ei puutu, olet itse tavallaan aggressiossa mukana ja pahennat tilannetta. Valitsin työpajoihin sellaisia kohtauksia, joita työpaikalla oli oikeasti tapahtunut. Tiesin, että kollegani olivat pohtineet osaa tilanteista jo valmiiksi paljon ja niistä oltiin keskusteltu.”

Takalan mukaan vartijat käsittelevät oman alansa vaikeita tilanteita usein omaan työyhteisöön vetäytyneenä. Nämä keskustelut käydään muiden katseilta piilossa, vartijoiden valvomossa.

”Vaikka teos lopulta esitetään julkisesti ja sen ympärillä käydään yhteiskunnallista keskustelua monesta kulumasta, sen tekoprosessi tapahtuu pääasiassa kuitenkin vartijoiden yhteisössä. Siellä rakentuu myös teoksen arvo suhteessa siihen yhteisöön: mitä se antaa nimenomaan näille vartijoille, jotka osallistuivat teoksen prosessiin.”

Taide tutkimuksena

Taiteen tukijan näkökulmasta Takalan praktiikan kaltaisen taiteellisen tutkimuksen asettaa teosten tarkastelulle erityisen kiinnostavan kehyksen. Esimerkiksi *Valvonnan alla* -installaation kaltaista vahvasti tutkimuksellista teosta tarkasteltaessa nousee esiin kysymys taiteen tie-

dontuotannon luonteesta. Vaikka taiteen suhde tietoon on usein käsitteitä rikastava ja jopa eri tiedonlajeja, kuten fiktiota ja faktaa sekoittava, on mielenkiintoista ajatella, millaista taiteen tiedontuotanto on ja kuinka se vaikuttaa laajemmin yhteiskunnassa.

Valvonnan alla -teos on hyvä esimerkki tutkimusl- lisesta teoksesta, joka muistuttaa aktivistisista tutkimusta menetelmiltään ja pyrkimyksessään olla muutosvoimainen. Vaikuttavuudeltaan taideteos on myös tehokas tutkimuksen tulosten raportoinnin väline.

”Pohdin, millaista tiedontuotantoa taide on. Taiteelliseen tutkimukseeni liittyy monia aktivistisista tutkimuksesta tuttuja näkökohtia, kuten ajatus siitä, että ollaan muuttamassa jotain. Tutkija ei voi kuitenkaan päättää yksin etukäteen, mitä lähderään muuttamaan. Tai se kuulostaa aika hurjalta vallankäytöltä. Minua kiinnostaa taide ja taiteellinen tutkimus ehdotuksena ja kommunikointina. Siinä on kyse yhteisestä, kollektiivisesta tiedontuotannosta.”

Takala ajattelee, että *Valvonnan alla* -teos on prosessin yksi mahdollinen tulos. Osallistavan taiteen periaatteisiin kuuluu, että varsinainen prosessi jatkaa elämistään vielä taideprojektin päättymisen jälkeen.

”Mietin, että mikä *Valvonnan alla* -teokseen liittyvän tutkimuksen tulos oikein on. Onko se teos? Toisaalta teos osallistuu yhteiskunnalliseen keskusteluun, jonka tuloksena odotetaan lakimuutosta vartijakoulutukseen. Mutta tarkoitus ei ole pelkästään osoittaa mikä on vialla turvallisuusallalla. Haluan olla osa jotain rakentavaa: siksi halusin käydä vartijakollegoiden kanssa läpi prosessin, jossa keskitytään siihen, miten olla sellainen vartija ja ihminen, joka haluaakin olla, ja löytää konkreettisia keinoja puuttua kollegan toimintaan silloin, kun siihen pitää puuttua.”

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Raha käytettiin pomppulinnaan.
- 2 Sini Mononen, Interventio virtuaaliseen väkivaltaan – vainoavan vallan fiktio ja vastarinnan strategiat Pilvi Takalan teoksessa *Admirer. niin & näin* 4/2019, 97–104.
- 3 Erwin Goffman, *Frame Analysis: An Essay on The Organization of Experience*. Penguin, Harmondsworth 1974.
- 4 Suvi Keskinen, Aminkeng Atabong Alemanji, Markus Himanen, Antti Kivijärvi, Uyi Osaze, Nirosha Pöyhölä & Venla Rousku, *Pysäytetyt: etninen profilointi Suomessa*, SSKH notat 2/2018.
- 5 Jeremy Bentham, *The Panopticon Writings*. Verso, London 1995 [1787].
- 6 Ks. foorumteatterista aktivistisen tutkimuksen menetelmänä esim. Sanna Rynnänen, Emma Nortio & Sirkku Varjonen, Soveltava teatteri taideperustaisena tutkimuksena. Teoksessa *Tutkiva mielikuviutus: Luovat, osallistuvat ja toiminnalliset tutkimusmenetelmät yhteiskuntatieteissä*. Toim. Sanna Rynnänen & Anni Rannikko. Gaudeamus, Helsinki, 2021, 181–214.